

תוכן העניינים

7	מבוא	אוהד נחתומי
21	הפוליטיקה של ההכרה	צ'רלס טיילור
53	אילו זכויות מגיעות לקהילות תרבותיות?	מייקל ולצר
63	מחויבות ערכית וזהות בקיום רב־תרבותי	אבי שגיא
81	התביעות להכרה ועקרונות השיח	אוהד נחתומי
93	פמיניזם ורב־תרבותיות	עדו לנדאו
101	ניטשה וחוסר משמעותה של השאלה 'מיהו הישראלי האתונטי'	יעקב גולומב
115	מן הריבוי אל הסולידריות	נסים קלדרון
153	המסורתי	מאיר בוזגלו
163	הכרה, היעדר הכרה והכרה שגויה בקבוצות מקרב עולי חבר המדינות	חן ברם
193	הכרה בסבלו של האחר: הוראת השוואה ליהודים ולערבים	אביהו רונן
205		רשימת המשתתפים

מבוא

אוהד נחתומי

א. רקע

ראשיתו של קובץ זה בכינוס שנערך במכללה האקדמית תל-חי במאי 1999. הכינוס התמקד בהצגת גישתו של צ'רלס טיילור (Taylor) לרב-תרבותיות ובבחינת השלכותיה האפשריות על החברה בישראל. טיילור ניסח את גישתו בחיבורו 'הפוליטיקה של ההכרה' (מ-1992), שתרגומו מובא בחלקו הראשון של ספר זה. בחלקו השני של הספר מובאים מאמרים הדנים בגישתו של טיילור, מפתחים אותה או מתווכחים עמה. הצגת גישתו של טיילור לשאלת ריבוי התרבויות (או ריבוי הזהויות) בחברה המודרנית ובחינת השלכותיה בהקשר הישראלי הן אפוא הציר המרכזי של הספר.

גישתו של טיילור עשירה בתובנות פסיכולוגיות, מושגיות והיסטוריות. ברוב הנושאים השנויים במחלוקת הוא נוקט עמדת ביניים מורכבת, המעשירה את הדיון המקוטב בריבוי תרבויות. בוויכוח שבין המצדדים בנקיטת מדיניות רב-תרבותית בעיצוב המערכת הפוליטית והמערכת החינוכית לבין המתנגדים לה; בוויכוח שבין רלטיביזם מוסרי, השולל דיון רציונלי בין תרבויות שונות, לבין אבסולוטיזם הגורס כי ישנן אמתות מוחלטות בתחום המוסר שבאמצעותן ניתן להעריך ולדרג תרבויות שונות; ובוויכוח שבין פרטיקולריזם, המדגיש את השונה והמיוחד כמהותי לאדם ולתרבותו, לבין אוניברסליזם, המדגיש את המאחד והמשותף כמהותי לכל בני האדם ולכל התרבויות – בכל אלה מנסה טיילור לבנות חלופה מושגית נוספת. את הפוליטיקה העכשווית של הכרה בזהויות שונות הוא בוחן מנקודת מבט היסטורית ופילוסופית רחבת היקף ותורם לדיון גישה שקולה, ואם אפשר לומר, שפויה.

בעקבות מייקל ולצר (Walzer) (במאמרו בספר זה) ניתן לומר שהמונח 'רב-תרבותיות' נשען על שלוש טענות: (1) על מנת לחיות חיים ראויים לשמם, בני האדם זקוקים לתמיכה ולטיפוח של קהילה תרבותית; (2) קהילות תרבותיות הן ישויות מורכבות ביותר, שנוצרו במשך דורות רבים בהשקעת מאמצים ומסירות נפש של אנשים רבים; (3) קהילות אלה מגלמות ערכים שלא ניתן לדרג אותם בסולם אחד.

כדאי להבהיר כי במונח 'תרבות' הכוונה בעיקר לאורח חיים המאפיין ואף מגדיר קהילה או קבוצת שייכות. אני סבור שהמונח 'זהות' מתאים יותר לצורך זה, שכן כאשר עוסקים בתיאור קבוצות שייכות דתיות (למשל, חרדים, קונסרבטיבים, מסורתיים,

חילונים), לאומיות (ערבים, יהודים, נורבגים), מגדריות (גברים, נשים) או אתניות (סרבים, קרואטים, בוכרים, גרווינים) הקשר ל'תרבות', במובן השגור של המונח, רופף למדי. 'תרבות' במובן של 'זהות', המובן העיקרי שבו עוסק ספר זה, היא אורח חיים הכולל פעילויות, עיסוקים, האמנות, אמונות, זיקות, נהגים, טקסים, מערכות חינוך, יחסים בין־אישיים ועוד. אורח חיים זה קושר בין חברי הקבוצה ותורם להגדרת זהותו של הפרט – גם במעשה, גם בתחושת הזהות והשייכות וגם בבקשת ההכרה משאר החברה. כדאי אף להבחין בין 'ריבוי תרבויות' (או 'ריבוי זהויות'), שהוא תיאור של מצב (למשל בישראל יש ריבוי זהויות לאומי: זהות ערבית וזהות יהודית), לבין 'רב־תרבותיות', המציין גישה או עמדה כלפי מצב של ריבוי תרבויות או של ריבוי זהויות. כך למשל אפשר לצדד בגישה רב־תרבותית לחינוך (ראה להלן מאמרו של ולצר) או בגישה רב־תרבותית לקליטת עלייה (ראה להלן מאמרו של חן ברם), ואפשר להתנגד להן.

הבעיה המרכזית הניצבת בפני התאוריה הרב־תרבותית היא כיצד קהילות שונות, שלחן כמיהות שונות ואורח חיים שונה, ושזהות חבריהן מוגדרת במידה רבה על ידי כמיהות ואורח חיים אלה, יכולות להתקיים זו לצד זו במסגרת מדינית אחת, לממש את תרבותן ואת אורח חייהן הייחודי ולהנחילם לבניהן. הקשיים העיקריים נובעים מכך שלקהילות שונות יש תביעות וכמיהות מנוגדות (למשל כיצד לנהוג במרחב הציבורי בשבת), בעוד שעליהן לחלוק מסגרת מדינית, מנהלית, תקציבית, חינוכית ושיפוטית משותפת. הקורא הישראלי אינו זקוק להמחשות רבות של ניגודים כאלה, שכן ריבוי התרבויות מחלחל אל חיי היום־יום שלו והדילמות הכרוכות במצב זה מוכרות לו היטב: כיצד ממוגים בין הכמיהות הסותרות של הרוב היהודי לאלה של המיעוט הערבי? כיצד יכולים החרדים למלא את חובת השירות בצבא בלי לסכן את אורח החיים המכונן את זהותם? האם נכון לרכוש בערים צפופות את הבדדים בנגב, שאורח חייהם נוודי ופרנסתם על מרעה? מה מקומה של המורשת המזרחית בחברה הישראלית לאור ההגמוניה האשכנזית בכינונה של המדינה? האם יש מקום למערכות חינוך נפרדות – מזרחית, דתית, ערבית, רוסית? האם על המדינה להתערב בתוכני הלימוד של מערכות החינוך בזרמים השונים? ועוד שאלות מוכרות ודוחקות הנובעות מההוויה הישראלית התוססת. השאלה המרכזית שנבחנת בספר זה היא אם התאוריה הרב־תרבותית בכלל, וזו של טיילור בפרט, יכולה לסייע בהתמודדות עם דילמות אלה, אם ברובד התאורטי ואם ברובד המעשי. כאן המקום להתריע על הסכנה שבדיון מופשט מדי ברב־תרבותיות. רוחת הנטייה לכלול זהויות שונות מאוד (למשל אתניות, דתיות, מיניות) באותן קטגוריות דיון ולפתח תאוריה כוללת של רב־תרבותיות, נטייה שגם ספר זה אינו נקי ממנה לחלוטין. נטייה זו עלולה לפגוע בניסיון לשמר ולטפח מגוון של תרבויות, ניסיון המדגיש את חשיבותן של זהויות ייחודיות ואת ההקשר שבו הן פועלות. לדעתי יש להיזהר מלנקוט גישה מאחידה כלפי זהויות שונות הפועלות בנסיבות שונות. במילים אחרות, יש להיזהר מלכלול זהויות שונות מאוד תחת מטרייה מושגית אחת. הכללה כזו גורמת להפשטת הדיון ולניתוקו מסוגיות ומהקשרים קונקרטיים. מכאן נובע הניסיון של רוב הכותבים בספר זה לדון בשאלת הרב־תרבותיות מתוך תשומת לב להקשרים

ספציפיים (כגון קהילות שזהותן חובקת כול, עולים שעלו לישראל מחבר המדינות, הוראת השואה לערבים וכדומה). מגמה זו בולטת בגישתו של טיילור, הדין בתביעותיה של הקהילה הצרפתית בקוויבק לייחודיות והמשכיות תרבותית, וכן בחיבורו של ולצר.

ב. הפוליטיקה של ההכרה

יחד עם מיקוד הדין בקהילה הצרפתית בקנדה, טיילור מציע לגשת לשאלות הפוליטיות והחברתיות הקונקרטיות ממרחק היסטורי ומושגי. במקום לדון ישירות בבעיות הבוררות הוא שואל: כיצד הגענו לכך שהשיח על תרבויות ועל זהויות שונות המבקשות לממש את עצמן במסגרת המדינה נעשה כה מוכר? כיצד התהוו המושגים שבאמצעותם אנו מנסחים היום את השאלות על רב-תרבותיות? טיילור סבור כי במרכז השיח הרב-תרבותי בימינו עומדת שאלת הזהות וליתר דיוק שאלת התהוותן של זהויות, שאלת הערך והכבוד שאנו מייחסים לייחוד ולמגוון של זהויות שונות ושאלת הכרת החברה בתביעה למימוש אורח חיים ייחודי ולהמשכיותו – מה שהוא מכנה 'הפוליטיקה של ההכרה'. השאלה הפוליטית המובהקת העולה בהקשר זה היא אם על המדינה לעודד את מימושו והמשכיותו של קבוצות זהות שונות או עליה להישאר ניטרלית כלפי כמיהות כאלה של אזרחיה.

על רקע ניתוחו את התהוות הזהות המודרנית בעבודה אחרת שלו¹ טיילור נוקט עמדה בוויכוח המתנהל בקנדה על זכותה של הקהילה הצרפתית לשמר את תרבותה, זהותה ושפתה. הוא סבור שבהתאם לכמיהות של חברי הקהילה הצרפתית בקוויבק, יש להנהיג מנגנונים שישמרו – ואף ינציחו – את הזהות הלשונית של קהילה זו. מדובר בחוקים המחייבים עסקים להתנהל בצרפתית, המחייבים הורים לשלוח את ילדיהם לבתי ספר ששפת הלימוד בהם היא צרפתית והמחייבים בתי עסק לסמן מוצרים בצרפתית. טיילור גורס כי למדינה הליברלית מותר, ואף ראוי, לנקוט עמדה פעילה למען טיפוחן ולמען הישרדותן של קבוצות מיעוט, לפחות במקרה שבו הוא דן.

עמדה זו שלו מהווה חריגה מליברליזם נוהלי (פרוצדורלי) שמחויב להבטיח את זכויות הפרט ואת חירותו בלבד ואשר רואה את עצמו מנוע מלנקוט עמדה כלפי קבוצת שייכות או כלפי זהות קבוצתית כלשהי. על פי הליברליזם הנוהלי, על המדינה להוות מסגרת פורמלית בלבד, המאפשרת לכל פרט לממש את מאווייו וערכיו – יהיו אשר יהיו – כל עוד אינם גורמים לפגיעה בזולת, אך אל למדינה לנקוט עמדה בשאלה מהו הטוב הראוי להגשמה. זהו עניינו הפרטי של כל אזרח. לעומת גישה זו, טיילור סבור כי אי-אפשר לנתק בין ערכי הפרט לבין זהותו ובין זהות הפרט לבין זהות קהילתו. לטענתו, זהות הפרט ארוגה בזהות הקבוצה משום שהיא גם מתהווה וגם עשויה להתממש רק תוך מגע ושיח של הפרט עם חברי קבוצתו. יתר על כן, זהות כרוכה באופק ערכי, דהיינו בנורמות

1 נושא שטיילור הקדיש לו ספר עב כרס: Charles Taylor, *Sources of the Self*, Cambridge, Mass. 1989

מוסריות שעל פיהן אנו מבחינים בין טוב לרע, בין נכון למוטעה, בין חשוב לשולי, ואף שאלות אלה מתנסחות ומתבררות מתוך שפה משותפת ודיאלוג בין חברי הקהילה.² על רקע גישה זו הוא מסיק כי שלילת התנאים המאפשרים את שימור הקהילה הצרפתית על תרבותה ועל שפתה תהווה פגיעה וחוסר הכרה גם בפרטים המגדירים את זהותם באמצעותה. על המדינה הקנדית הפדרלית לאפשר מעין אוטונומיה תרבותית בחבל קוויבק, ועמה חוקים שיבטיחו את המשכיותה והישרדותה של הקהילה דוברת הצרפתית. גישתו של טיילור תורמת קול מקורי לדיונים ברבותותיות אשר מתנהלים באינטנסיביות בצפון אמריקה. באופן גס אפשר לומר שהוויכוח מתנהל בין תומכי המדיניות הרב-תרבותית לבין מתנגדיה. חסידי הרב-תרבותיות קושרים בדרך כלל את גישתם עם רליזיוזם מוסרי, שאינו מכיר באפשרותו של דרישה רציונלי בין תרבויות שונות ואשר מטיף להערכה חיובית של כל תרבות שהיא. לעומתם, מתנגדי הרב-תרבותיות מצדדים בדרך כלל בקיומם של ערכים מוחלטים, אוניברסליים ואהיסטוריים, אשר בשמם ניתן להעריך תרבויות שונות.

בוויכוח זה טיילור נוקט עמדת ביניים. הוא מצדד בהכרה בתרבויות שונות ובזכויותיהן הייחודיות, משום שהוא סבור שהן ממלאות תפקיד מכונן בזהותם של הפרטים. עם זאת הוא סבור כי ניתן ואף חיוני לקיים דיאלוג רציונלי בין תרבויות שונות. טיילור מעוניין להציג חלופה לעמדה הגורסת כי על עניינים ערכיים לא ניתן לנהל ויכוח רציונלי וכי בין תרבויות שונות קיים פער מושגי שאינו מאפשר דיאלוג בעל משמעות. על פי עמדה רווחת זו, מכיוון שאין אמות מידה משותפות לתרבויות שונות, כל שיח בין תרבויות אינו אלא ביטוי של יחסי כוח ושל אינטרסים, והוא מגלם בדרך כלל יחסי שליטה של קבוצה חזקה על קבוצה חלשה. מיקום זהות במרחב מוסרי של הכרעות אנושיות, הנקבע על פי שיקול דעת של 'טוב ורע', מתעמת עם הניסיון לצמצם את השיח האנושי ליחסים של אינטרסים ושל כוח. טיילור אינו מכחיש את קיומם של יחסי כוח, אך הוא מדגיש כי הכרה וזהות מתקיימות במרחב שבו יש תפקיד לא רק ליחסי דיכוי ושליטה אלא גם לכמיהות מוסריות בנוגע לשאלה מי אנו רוצים להיות. הטענה שזהות מתעצבת מתוך שיח באה להראות כי עצם הגדרתה של זהות ייחודית מניחה קיום של דיאלוג, סמוי או גלוי, בינה לבין זהויות אחרות. בכך כאמור מבקש טיילור להציב חלופה לעמדה הגורסת שדיון בעל משמעות בין זהויות שונות הוא בלתי אפשרי. להפך, אומר טיילור, ללא מרחב של שיח משותף זהות ייחודית אינה יכולה להתהוות ובוודאי שלא להתמש.

טיילור טוען כי שיח רציונלי בין זהויות שונות אינו רק אפשרי, אלא הוא למעשה בלתי נמנע. זאת משום שכל זהות, ייחודית ושונה ככל שתהא, מתעצבת תוך כדי משא ומתן עם זהויות אחרות. מאחר שהשיח הזה הוא יסוד מכונן של זהות, גם אישית וגם קולקטיבית, הניסיון לעודד חברה להכיר אפריורי בערך של זהויות שונות, ללא שיח בין זהויות, הוא ניסיון ריק שנועד לכישלון. היעדר דיון בין תרבויות שונות עלול להוביל בסופו של דבר

2 בספרו (לעיל הערה 1) טיילור כותב: 'הגדרת הזהות המלאה של אדם כלשהו מערבת בדרך כלל לא רק את עמדתו בעניינים מוסריים ורוחניים אלא אף התייחסות לקהילה מגדירה' (עמ' 36).

רשימת המשתתפים

מאיר בוגלו הוא מרצה בכיר לפילוסופיה באוניברסיטה העברית בירושלים. הוא פעיל בקשת הדמוקרטית המזרחית וממייסדי בתי הספר 'קדמה' ו'מרנות'. בין כתביו מחקר על חינוך מזרחי, והוא כותב כעת ספר על העמדה המסורתית. מפרסומיו האחרונים: *The Logic of Concept Expansion; Solomon Maimon: Monism, Skepticism and Mathematics*

חן ברם הוא אנתרופולוג יישומי ופסיכולוג ארגוני במכון טרומן ובחוג לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה באוניברסיטה העברית בירושלים. הוא חוקר קבוצות אתניות בקרב עולי חבר המדינות. בין פרסומיו: בין קווקז לישראל: עליית יהודי ההר; 'כבוד האדם כהכרה בזהות תרבותית', 'A Culturally Oriented Approach for Early Childhood Care'; 'Circassian Re-Emigration to the Caucasus'

יעקב גולומב הוא פרופסור לפילוסופיה באוניברסיטה העברית בירושלים. ערך ופרסם כמה ספרים על הוגים מודרניים ואקסיסטנציאליסטים. בין ספריו: הפיתוי לעצמה: בין ניטשה לפרויד; מבוא לפילוסופיית הקיום; אביר האמונה או גיבור הכפירה? חיפוש האותנטיות מקירקגור ועד קאמי. בין היתר ערך את הספרים ניטשה בתרבות העברית ואת או-או של קירקגור.

מייקל ולצר הוא חבר במעמד של קבע בפקולטה אשר בבית הספר למדעי החברה במכון ללימודים מתקדמים בפרינסטון, ולפני הצטרפותו למכון לימד בפרינסטון ובהרוורד, וזכה בפרס הלאומי שמעניקה קרן דנפורט עבור הצטיינות בהוראה. עם ספריו הרבים נמנים: *The Revolution of the Saints* (ספר זה זכה ב־1991 בפרס על שם בנג'מין ליפינקוט שמעניקה העמותה האמריקנית למדעי המדינה); *Just Obligations; Wars; The Company and Unjust Spheres of Justice; Interpretation and Social Criticism of Critics*. ולצר עורך את המגזין *Dissent*, משמש יועץ עריכה של כתב העת *The New Republic*, חבר בצוות העריכה של כתב העת *Philosophy of Public Affairs and Political Theory*, כמו כן מייעץ באופן קבוע לכתבי עת רבים אחרים.

צ'רלס טיילור הוא פרופסור לפילוסופיה ולמדע המדינה באוניברסיטת מקגיל בקנדה. במשך שנים רבות כיהן כפרופסור לתאוריה חברתית ופוליטית באוקספורד והיה

עמית בקולג' 'All Souls. כמו כן לימד בפרינסטון, באוניברסיטת קליפורניה בברקלי ובאוניברסיטת מונטריאול, והרצה באוניברסיטאות רבות אחרות בכל רחבי העולם. עם ספריו נמנים: *The Explanation of Behavior; Hegel; Human Agency and Language; Philosophy and the Human Sciences; Sources of the Self*. הוא פרסם מאמרים רבים בפילוסופיה של ההכרה, בפסיכולוגיה ובפוליטיקה. טיילור פעיל בתחום הפוליטי ואף התמודד בבחירות לפרלמנט הקנדי כנציג של המפלגה הדמוקרטית החדשה. לאחרונה מונה כקונסול בקוויבק, שם הוא מעורב בחיים הציבוריים.

עדו לנדאו הוא מרצה בכיר לפילוסופיה באוניברסיטת חיפה. הוא מתמחה באתיקה וחקר מגמות עכשוויות בפמיניזם. בין פרסומו האחרונים: 'The Paradox of the End'; 'How Androcentric is Western Philosophy?'; 'On the Definition of Sexual Harassment'

אוהד נחתומי הוא מרצה לפילוסופיה במכללה האקדמית תל-חי ובאוניברסיטת בראילן. בין פרסומו: 'על זהות ושפה'; 'Wittgenstein on Forming Concepts and Seeing Aspects'; 'The Individual's Place in the Logical Space: Leibniz on Possible Individuals and their Relations'; 'Spinoza et les normes de la logique'

נסים קלדרון הוא מרצה בכיר לספרות באוניברסיטת בן-גוריון בנגב, ועורך (יחד עם גדי טאוב) את כתב העת 'מקרוב'. בין ספריו: בהקשר פוליטי; תחושה של מקום. ספרו האחרון, פלורליסטים בעל כורחם, זכה בפרס בהט לספרי הגות מקורית.

אביהו רונן הוא מרצה בכיר לפילוסופיה במכללה האקדמית תל-חי, ולשעבר ראש בית הספר למדעי הרוח והחברה. הוא עוסק במחקר השואה ובהיסטוריה של הרעיונות. בין ספריו: הקרב על החיים; גוף שלישי יחיד (ספר בעריכתו); צבא ואתיקה (ספר בעריכתו).

אבי שניא הוא פרופסור במחלקה לפילוסופיה וראש התכנית לפרשנות ותרבות באוניברסיטת בראילן, כמו כן הוא משמש כעמית מחקר במכון שלום הרטמן. אבי שניא הוא עורך עמית של כתב העת *Democratic Culture*, עורך עמית (עם מ' מאוטנר ור' שמיר) של רביתרבותיות במדינה דמוקרטית ויהודית: ספר הזיכרון לאריאל רוזן-צבני.